

Život je ve slovech

Poezie Josefa Lederera a Oldřicha Tomana

MICHAL JARĚŠ

Začátek sedmdesátých let dvacátého století patřil nejen u nás ke značně depresivním rokům, ve kterých se do života začaly vracet všechny myslitelné důsledky euforie šedesátých let: kulturní život byl znormalizován ve všech odvětvích, mnoho autorů se dočkalo zákazu publikování a na jejich místa nastoupili ochotní přísluhovači režimu. Zejména v letech 1970–1975 se posrpnová kocovina a ve všech pádech skloňovaný pojem normalizace stávaly leitmotivem života v Československu, vedle toho celý svět otravoval nekonečný konflikt ve Vietnamu, nastupoval konzumní život v klidu, nevybočování, kdy televizní soutěže a seriály oslavující práci a pohodu začaly mít tu nejvyšší sledovanost. Hledat ale v tomto období v exilové poezii je inspirativní a objevné: snad díky klimatu se na tomto poli objevila řada autorů, jejichž tvorba se zdála být ukončena již začátkem padesátých let. Mezi ně patří i Josef Lederer a Oldřich Toman.

Josef Lederer ani Oldřich Toman nikdy nepatřili mezi nejvyhledávanější básníky poúnorové emigrace: tvořili součást jakéhosi podhoubí, z něhož emigrace vyrůstala. Ani jeden z nich v letech 1948–1968 nevydal sbírku básní, svou tvorbu přinášeli pouze příležitostně časopisecky, a to zejména v první polovině padesátých let. Oba básníci mají ale mnoho společného, chtělo by se říci tragicky společného – dva autoři osobité poetiky ztracení ve světě, který je neslyší.

Josef Lederer se narodil 27. října 1917 v Praze, vystudoval reálné gymnázium v Jihlavě a pak začal studovat na FF UK. Již od svých 13 let psal do *Studentského časopisu*, později (až do roku 1953) publikoval poezii pod pseudonymem Jiří Klan. Patřil mezi autory nejužšího okruhu tzv. bednářovské skupiny, s nimiž vydával jeden z prvních samizdatů u nás, strojopisný časopis *Noc* (1938–1939). V roce 1939 emigroval společně s Otou Ornestem do Londýna, kde po několika zaměstnáních pokračoval v přerušném studiu na University of Wales. Mimo jiné se spolupodílel s Pavlem Tigridem, Waltrem Bergerem a Karlem Brušákem na vydávání cyklostylovaného časopisu *Kulturní měsíčník* (1941–1943) či *Review 43* (1943–1945). Díky přátelství s Tigridem a Ornestem

pronikl i do vysílání BBC, kam psal příležitostné texty. Ke konci války společně s Ivanem Jelínkem, Viktorem Kripnerem, Otou Ornestem a Karlem Bruškem spolupracoval na dvou číslech velkolepě pojatého časopisu *Obzor* (1944), který původně vycházel pod patronací *Čechoslováka*. Po skončení války se nevrátil natrvalo do vlasti, stal se dopisovatelem *Vývoje* a *Obzorů*. Vystudoval King's College v Londýně (renesanční anglickou literaturu, o které psal a již také překládal¹) a přednášel na londýnské polytechnice. Za zaznamenání stojí i to, že u něj po emigraci až do své hospitalizace bydlel Ivan Blatný. Roku 1952 tiskne ve sborníku *Neviditelný domov* jedny ze svých posledních básní² – zdá se, že jako autor poezie Lederer skončil počátkem padesátých let.

Oldřich Toman se narodil 23. února 1924 ve Střížově na Moravě, vystudoval stejně jako Lederer reálné gymnázium v Jihlavě. Za protektorátu byl totálně nasazen v Německu, odkud se po válce vrátil. Po válce nastoupil na Filozofickou fakultu UK, ale v roce 1950 ilegálně přešel hranice do Německa, kde pokračoval přes Mnichov do Rotterdamu a posléze odjel lodí do New Yorku na Port Jefferson. Toman publikoval své verše na začátku padesátých let hlavně (a hojně) ve *Sklizní svobodné tvorby*, kde byl označován spolu s Kovtunem či Robertem Vlachem za talent a příslib exulantské poúnorové poezie. Jeho účast ve sborníku *Čas stavění*³ v roce 1956 byla ale jedním z posledních příslibů – Toman se podobně jako Lederer odmlčel, aby se věnoval stejně jako on své práci: katalogování v knihovně v New Yorku a specializaci na francouzskou literaturu.

Zdá se tedy, že oba autoři rezignovali na svou tvorbu a věnovali se svým profesím, ačkoli byli oba dva považováni ve své době za slibný přínos a básnické talenty (Lederer ještě v souvislosti s *Mladou kulturou* a *Kritickým měšťníkem*, Toman se zmíněnou *Sklizní svobodné tvorby*, *Hlasem exilu* nebo s australským časopisem *Revue*). Vinu na jejich „zmizení“ měl i fakt, že ani jeden neměl vydánu sbírku. Příchod sedmdesátých let znamenal pro oba dva (samozřejmě nezávisle na sobě) impulz pro návrat k psaní poezie. Zřejmě to nebyla jen deziluze z vývoje po roce 1968 u nás, která v nich opět probudila autory české poe-

¹ Ledererovy překlady básní Johna Donna a studií o něm najdeme v prvním čísle *Obzoru* z roku 1944, jeho další překlady a studie jsou například v *Review 43* nebo v *Review of English Studies*, 1945, č. 22. Za zmínku stojí i chystaný svazek Ledererových (Klanových) překladů z Donnovy poezie, který měl vyjít v edici Evergreen. Ten sice vyšel, ale v překladu Libuše Pánkové (= Libuše Vokrové-Ambrosové).

² *Neviditelný domov*. Verše exulantů 1948–1953, sestavil Petr Demetz. Edition Sokolova, Ženeva 1953. Lederer zde má otištěnu báseň *Apokalypsa* (na s. 71) pod pseudonymem Jiří Klan.

³ *Čas stavění*. *Antologie exulantské poezie*, sestavil Antonín Vlach. Bohemica Viennensia, Vídeň 1956. Toman je zde zastoupen dvěma básněmi: *Závrať* a *Hliněná* (s. 41 a 42). V drobné poznámce o autorovi je zmíněna i Tomanova sbírka *Slunce a trny*, která se umístila v soutěži *Křesťanské akademie* 1955. Tuto sbírku ovšem bohužel známe jen podle názvu.

zie. Spatřuji v tom ještě něco silnějšího, osudovějšího: oba dva si uvědomovali, že tím posledním, co je udržuje v kontaktu s bývalou vlastí, kam – jak ukázal vývoj – nebyla šance se po roce 1968 dostat, je jazyk. Toto lpění a touha po udržení vlastní minulosti (protože oba jako znalci klasické literatury věděli o nebezpečí, které přichází pro lidstvo bez kořenů a tedy bez minulosti) se projeвило v naddimenzování jejich vyjadřovacích prostředků. Proto se poezie obou dvou pohybuje velmi zkušeně v oblasti kalamburů, aliterací i asonancí, slovních hříček a aluzí. Zároveň to ovšem není samoučelné hraní, je to hra doopravdy. Toman i Lederer tuto skutečnost přiznávají a pokud něco svými slovy zastírají, tak je to hluboký stesk, až nihilisticky bolestné zoufání po vlastní minulosti, kterou nelze vrátit.

Roku 1973 vychází Ledererovi v nakladatelství Index první sbírka nazvaná *Sopka islandská a jiné verše*.⁴ Debutovat sbírkou básní až v 56 letech je dosti neobvyklé, ale zároveň knížka přináší pouze verše z let 1969–1972. Tedy žádné ohlížení za dosavadní činnosti, a když, tak v názvu – báseň nazvaná *Malá apokalypsa: staré verše s variací* je složená z básničky z *Neviditelného domova* z roku 1952. Kontinuita se tu navázala překvapivě snadno i s odstupem dvaceti let.

Ledererova sbírka pro svou záměrnou nedobovost působí málem jako zjevení. Není to poezie jednoduchá, jsou v ní nářky příliš literární, zejména na Danta a antiku, a výše popsané slovní hledání a uzavírání se do slov jen utvrzují tento pro mnohého čtenáře příliš intelektuální proud. Ale není to poezie samoučelná a artistní. Už samo věnování Ledererově ženě Claudine, která neuměla česky, stojí za pozornost: „A Claudine, cette parole hermétique“ tedy „Claudine, tato hermetická slova“. Lederer si velmi dobře uvědomuje, co v jeho básních vzniká. Život ve slovech, jako jediná spojnice s domovem, pro svět, v němž žije (a dožije) slova nesrozumitelná, tajemná, pro cizí svět cizí slova. Nedorozumění (nebo neporozumění?) u Lederera znamená jen potvrzení tohoto stavu. A právě proto se nevzdává, ještě víc se upíná k jazyku s touhou mluvit, protože je to to poslední. Úzkost a odcizení jsou ovšem všudypřítomné a tak nezbyvá než toto dění komentovat a **slovy** se proti němu bránit:

Proud hmatá prsty, hledá dávno
zmizelé řečiště mrtvé řeči⁵

Přesto u Lederera nechybí ironie, která, jak si ukážeme, u Tomana přítomna není:

⁴ *Sopka islandská a jiné verše* vyšla v listopadu 1973 jako 20. publikace Indexu, Köln, redaktorem byl Antonín Brousek.

⁵ *Báseň Vykopávky*, c. d., s. 5.

Ale celá řada let

nám zbývá. Světelných. Když bije celá,
jak na kukačkách starý mesiaš
vykoukne ze dvířek. Sípe. Dole zcela
netečný chodec nepočká si až

do cely zmizí. Mine. Pak si koupí
okružní jízdenku, že domácí
nemoc ho sužuje. Stesk je to hloupý
po jiném světě. Tak se trmácí.⁶

Ona „domácí nemoc“ ovšem není tím hlavním motivem Ledererovy sbírky, daleko zřetelněji proniká až do pozdějších veršů nedokončené sbírky *Elegií*⁷ (Lederer zemřel v roce 1985). V *Sopce islandské* se teprve tento vztah k domovu ujasňuje, vyvolává až podvědomá spojení, ta ovšem nekončí v surrealismu, jsou v udržitelné míře srozumitelná. Ledererův jazyk i jeho slovní zásoba díky mimořádným znalostem barokní literatury, antiky i Danta zintelektuálnější sonet (nebo lépe u Lederera „znělku“), aby výsledek byl doslova vycizelovaný jak formou, tak i obrazností a zvukomalbou:

Chraplavý anděl, na rtu lehké chmýří,
andělka vlastně, trochu macatá,
jde s bubnem přes most. Buben, který víří:
Ta ram, ta ram, ta ram, ta ram, ta ta.⁸

Tam kde se Lederer pouští do nezvyklých forem (například tercína nebo alžbětinský sonet), zůstává Toman trochu v pozadí. O to víc se v jeho poezii otevírá možnost aliterací. Torzo Tomanova díla vycházelo z části v newyorském časopisu *Proměny* v letech 1971–75. Zajímat nás budou zejména dva zde otištěné cykly veršů: *Orákula sýčků na osičkách*⁹ (1972) a *Pod lupami noci*¹⁰ (1974). Vedle nich se Toman představil i úryvkem ze své básnické prózy

⁶ Báseň *Malá apokalypsa: staré verše s variací* 1972, c. d., s. 14.

⁷ J. Lederer: *Elegie*. Rozmluvy, Londýn 1986.

⁸ *Váhavý Hanuš*. In: *Sopka islandská*, c. d., s. 12.

⁹ O. Toman: *Orákula sýčků na osičkách*. *Proměny* 9, 1972, č. 3, s. 70–74.

¹⁰ O. Toman: *Pod lupami noci*. *Proměny* 11, 1974, č. 2, s. 99–105.

*Chvála Brtnice*¹¹ (1975), zčásti evokující Halasovo *Já se tam vrátím*, ovšem daleko zemitější, rurálnější, což se projevuje i v jisté syrovosti („tam jsem u starosty Rezka (...) vpíjel elementární krásu pohlavního aktu mezi koni, neboť u něho se ‚zapouštělo‘; tam jsem poprvé viděl nažloutlý koňský chám stékající po zduřelé, jako břidlice šedé vulvě klisny a po jejích třesoucích se stehnech a pak to kočí a pacholek utíral pruhovaným hadrem, tam jsem poznal, jak páchne kozel, kterého vedli na řemínku tak slavně jako by šel v průvodu římských Saturnalií“).¹²

Toman v těchto cyklech postupuje podobně jako ve své próze, nevyhýbá se až expresivním výrazům, jejichž kakofonie strhuje, ale v mnohém také zakrývá smysl básně. Vše je zde mnohdy až příliš zaumné:

Tma. Tma živá, v které kutá
svržený anděl vyšší vize.
Teď! Teď za kostýlkem pachem šer
vyšpláchla na mrak sytě žlutá,
jak listy na podzimní bříze¹³

nebo ve starším cyklu:

Ač celý bez dechu a se šňůrkami čůrků
kmet za praskotu zad
pasačku ztečkoval jak muchomůrku,
přec domů, na západ,
nacpaná vrchem do sotůrku,
zas nese orákula chorá?¹⁴

Vzpíráním proti bel cantu poezie tak Toman navazuje na Weinera nebo Palivce, vrhající proti světu rozčilené zloby, aby v nich nebylo spasení, i když se neustále obrací na Boha. Z těchto temných až šamansky drcených slov se tu a tam vyloupne přesná charakteristika doby vzniku, totiž začátku sedmdesátých let, bezměrného suchopáru, proti kterému se jak Toman, tak i Lederer vzpínají, co jim **slova** stačí. Tomanův refrén:

¹¹ O. Toman: *Chvála Brtnice*. Proměny 12, 1975, č. 1, s. 68–76.

¹² O. Toman: *Chvála Brtnice*, c. d., s. 69.

¹³ O. Toman: *Pod lupami noci*, c. d., s. 104.

¹⁴ O. Toman: *Orákula sýčků na osičkách*, c. d., s. 73.

Kam se životem, Pane? Kam?
Do čeho jít? A kam se stulit,
když dneska fičí tu
už nejen od pólu, ale i z ulit?¹⁵

je beznadějný, stejně jako mnohé narážky v textu: „Spuštěná ruka v prázdnou loví“¹⁶; „Ode dne ke dni víc tu zebem“¹⁷; „napalm Sodom na vše cáká“¹⁸. Je to důvod, proč se Toman po roce 1975 odmlčel? Že by beznaděj, skepse a naprostá úzkost života, poutající ho k Československu, byla natolik skličující, že by přestal úplně komunikovat v jazyku, kterým se až do poloviny sedmdesátých let snažil udržet kontinuitu? Podle všeho by měl Oldřich Toman doposud žít v Port Jeffersonu v New Yorku, ale na korespondenci nereaguje. Život ve slovech pro něj znamenal spojení se starým světem, a pokud tato marná spojnice rezonovala v sedmdesátých letech, nemusí již teď znamenat nic. Toman je svým způsobem bludná hvězda, která probleskla v padesátých a sedmdesátých letech, udržela si svou nezvyklou poezii a s ní i zmizela.

Spojení Toman – Lederer by se mohlo zdát na první pohled pouze spojením formálním. Ovšem jsou tu zajímavé faktory, které by se neměly přehlížet. Tím prvním je snaha v mrtvém období let 1971–76 vystoupit ze zóny, která se v celém exilu začala projevovala zhruba od poloviny šedesátých let; totiž postupného mizení talentů. Nová krev, můžeme-li to tak nazvat, která přišla po srpnu 1968, svá díla buď přivezla s sebou z ČSSR nebo je teprve začala tvořit. Ani Lederer ani Toman nebyli příliš ovlivněni poetikou českých básnických šedesátých let, stále se v nich udržovala a pěstovala čtyřicátá a padesátá léta. Oba nezávisle na sobě dospěli svým vztahem k jazyku až k svébytné poezii, která jim měla pomoci udržet v cizím prostředí spojení s minulostí. (Jisté paralely se známější poezii by se daly nacházet u Ivana Jelínka nebo Karla Brušáka, ovšem ti oba jsou starší, debutovali ještě v meziválečném Československu.) A nesmíme zapomínat na to, že na oba měli možná vliv stejní učitelé na jihlavském reálném gymnáziu. Lederer je intelektuálnější, „městský“ člověk, který prošel ke konci třicátých let nastupující generací pozdějších „klasiků“: Kainara, Haukové, Ortena, Bednáře. Toman oproti němu je člověkem natrvalo spjatým s vesnicí, s tradicí a Řádem. Lederer koketoval s komunismem, Toman nikoliv. Jejich práce v první polovině sedmdesátých let byla doposud úplně přehlížena (u Tomana)

¹⁵ O. Toman: *Orákula sýčků na osičkách*, c. d., s. 72.

¹⁶ O. Toman: *Pod lupami noci*, c. d., s. 105.

¹⁷ O. Toman: *Orákula sýčků na osičkách*, c. d., s. 73.

¹⁸ O. Toman: *Orákula sýčků na osičkách*, c. d., s. 71.

nebo připomínána jaksi okrajově (Lederer), podobně jako doposud není pořádně zhodnocena práce většiny poúnorových básníků exilu.